

сержантів, підпрапорщиків, фур'єрів, каптенармусів, писарів, барабанщиків, капралів і солдатів – 1918.

В серпні місяці підполковник фон Кірхен відрядив до Москви капітан-поручика Бахміотова для отримання із Інгерманландської канцелярії всього спорядження драгунського строю на весь полк.

Так як Преображенський полк повинен був здійснювати переміщення в кінному строю, тому йому видали нові прапори меншого розміру, ніж попередні, один білий і 15 чорних, із зображенням на полотні голубого андріївського хреста під золотою короною, з двома пальмовими зеленими гілками з боків, по каймі білі, сині та червоні зубчики, бахрома золота. Ці знамена називались «корволантами».

В Острозі полк отримав нові рушніці, випсані з Голландії, гренадерські шапки, провіантські сумки, шпаги та інші речі.

В кінці серпня 1707 р. командуєчий Преображенським полком фон Кірхен з трьома батальйонами залишив Острог та направився в Гродно.

4 вересня 1707 р. Петро I отримав повідомлення про переправу шведських військ через Одер і їх рух на Краків та Познань. З першим батальйоном Преображенського полку, гренадерською та бомбардирською ротами цар виступив з Варшави на Венгрово, далі на Тикочин і Гродно, де знаходився командуєчий Преображенським полком фон Кірхен з трьома батальйонами, що прибули з Острога на початку вересня. 16 вересня Петро I прибув в Гродно, де йому був представлений Преображенський полк в кінному строю.

Література

1. Бобровский П. О. История Лейб-гвардии Преображенского полка. Т. 1 – 2 (в 4-х книгах). Т. 2 / [составил генерал от инфантерии, сенатор П. О. Бобровский]. – СПб., 1904. – 256.

2. Знамена и штандарты полков, батальонов Российской армии. Пехота. Лейб-Гвардия. Часть I. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.vexilllogra.phia.ru/russia/army005.htm>.

3. Чичерин А. К. История лейб-гвардии Преображенского полка. 1683-1883 г. В 4-х т. Т. 1. 1683 – 1725 / [составил капитан А. Чичерин]. – СПб.: Тип. Краевского, 1883. – 579 с.

Сергій ЄСЮНІН

До історії 167-го піхотного Острозького полку

Одним з малодосліджених питань історії міста Острога імперської доби залишається функціонування сталого гарнізону та відомості про військові частини, що входили до його складу. Це питання побіжно піднімалось у ряді робіт з історії міста, однак об'єктом спеціального дослідження досі не стало.

Потрібно зазначити, що формування повноцінної мережі гарнізонів у Російській імперії розпочалося лише у 60-70-х роках XIX ст. До того часу армійські частини влітку розміщувались у польових таборах, а впродовж холодної частини року перебували на так званих «просторових квартирах», розміщуючись у помешканнях представників податних станів. Тягар квартирної повинності падав у першу чергу на сільське населення, тож доводилося розміщати частину (полк, батальйон, бригаду) у 10-20 селах – зазвичай у кожному селі дислокувалась одна рота, однак в окремих випадках доводилося ще більш роздрібнювати контингент [4, с. 480]. У містах розміщували здебільше штабні установи. Ситуація докорінно змінилась після проведення військових реформ 1860-70-х рр. Запровадження загальної військової повинності з відносно нетривалим чотирирічним терміном дійсної служби вимагало значно активнішої, ніж раніше, навчальної і виховної роботи з особовим складом. Водночас війни середини XIX ст. продемонстрували необхідність швидкого розгортання фронтів з'єднань, оскільки розвиток транспорту значно змінив темпи бойових операцій. Це вимагало більш концентрованого розміщення частин, для чого військове міністерство розгорнуло масштабну кампанію будівництва і оренди казарм, а також необхідної інфраструктури – будинків для офіцерського складу, військових магазинів, полкових храмів тощо. Зрозуміло, що створення подібних гарнізонів відбувалось у першу чергу в губернських та повітових містах, через які пролягали важливі шляхи. Окрім згаданих факторів, на систему гарнізонів помітно впливало зовнішньополітичне становище Російської імперії – найгустішою їхня мережа була поблизу західних та південних державних кордонів, адже, крім швидкого реагування на ймовірне вторгнення у випадку війни, військові частини надавали допомогу в охороні кордону та підтриманні внутрішнього спокою у прикордонних регіонах.

Серед міст Волинської губернії, в яких у 70-х роках XIX ст. були сформовані сталі гарнізони, було й повітове місто Острог – важливий стратегічний пункт неподалік від державного кордону, визначений

військовим відомством для дислокації підрозділів батальйонного або полкового складу.

Першою великою військовою частиною, що отримала у пореформені роки постійне місце дислокації в Острозі став 41-й резервний піхотний батальйон, який згодом був переформований у полк – спочатку 168-й піхотний резервний Острозький, згодом 167-й піхотний Острозький. Отож, історія цього підрозділу викликає певну зацікавленість у дослідників історії Волині XIX ст. За останні роки у наукових виданнях та на електронних ресурсах з'явилося чимало публікацій, які висвітлюють минуле різних військових підрозділів часів Російської імперії. Проте, ґрунтовних досліджень щодо історії названого полку поки не існує.

Свою історію 167-й піхотний Острозький полк веде від 19 травня 1877 р., коли Київський місцевий батальйон згідно наказу військового міністра був переформований у 4-х батальйонний полк – саме від цієї дати згодом було визначене старшинство Острозького полку [2, с. 209]. Реформування батальйону в полк було пов'язано передусім із потребою у збільшенні резервних військ, яка гостро виникла з початком російсько-турецької війни 1877-1878 рр.

31 липня 1877 р. був виданий указ «О формировании трех резервных пехотных дивизий» [10, с. 72], за яким із кадру місцевих військ створили 36 резервних піхотних батальйонів. Зокрема, із батальйонів Київського місцевого полку були відчислені кадри для формування 19-го, 20-го, 21-го та 22-го резервних піхотних батальйонів. Між тим, до полку було набрано поповнення із мешканців Київської губернії. Але, вже на початку 1878 р. частина кадру знову пішла на формування ще чотирьох резервних батальйонів (85-го, 86-го, 87-го та 88-го). У серпні того ж року Київський місцевий полк взагалі був розформований, а весь особовий склад, що залишився, був переданий на формування 41-го, 42-го, 43-го та 44-го резервних піхотних батальйонів. Зокрема, 31 серпня 1878 р. 1-й батальйон колишнього Київського місцевого полку був перейменований у 41-й резервний піхотний батальйон. Він увійшов до складу 4-ї резервної піхотної дивізії, отримавши нове місце дислокації – місто Острог Волинської губернії. Найвищою грамотою від 28 березня 1880 р. батальйону надали прапор – зразку 1880 р., простий, без напису [2, с. 209].

У 1881 р. штаби місцевих військ округів та губерній були скасовані, частини місцевих військ розподілені по номерним місцевим бригадам. 41-й резервний піхотний батальйон увійшов до 11-ї місцевої бригади, яка складалась з чотирьох батальйонів (40-й, 41-й, 45-й та 48-й). 25 березня 1891 р. 41-й резервний піхотний батальйон перейменований в 168-й піхотний резервний

Острозький полк, та з 1 квітня переформований у 2-х батальйонний склад [11, с. 229]. У зв'язку з розширенням полку до 2-х батальйонного складу, у 1891 р. в його штаті була створена полкова (похідна) Свято-Миколаївська церква [23, с. 311]. Полковим священиком призначили Євлампія Якиманського. Варто зазначити, що полковий храм був не лише місцем молитви, але й центром виховної роботи в частині, а його настоятель – і психологом, і соціальним робітником, і вчителем.

Проте, головну роль у житті військового підрозділу відігравав його командир. У початковий період існування 41-го резервного батальйону командири змінювалися доволі часто: у 1877-1880 рр. – полковник Гюллинг Оскар Миколайович, у 1881-1884 рр. – полковник Романовський Микола Андрійович, у 1884-1885 р. – підполковник Шипулинський Лев Йосипович, у 1885-1888 рр. – полковник Славутинський Іван Петрович, 1888-1890 рр. – полковник Томпофольський Дмитро Іванович, у квітні-липні 1890 р. – полковник Айгустов Микола Олексійович. У серпні 1890 р. командиром призначили полковника Редигера Миколу Федоровича, саме якому довелося у 1891 р. проводити реорганізацію батальйону в полк. У грудні 1892 р. командиром полку став полковник Дроздовський Гордій Іванович.

У 1894 р. у Києві розпочалось формування 42-ї резервної піхотної бригади, до складу якої були введені чотири резервні полки з визначенням нових місць дислокації: 166-й Луцький (визначене місце дислокації – Житомир), 167-й Рівненський (Київ), 168-й Острозький (Чернігів) та 169-й Миргородський (Київ). Отже, у 1895 р. 168-й резервний піхотний Острозький полк під командою полковника Дроздовського Г.І. залишив Острог та відправився до Чернігова [3, с. 385]. Натомість, на його місце у острозьку залогу був переведений із Житомира 126-й піхотний Рильський полк [7, с. 64; 8]. Що стосується Острозького полку, то прибувши до Чернігова, він розмістився у комплексі гарнізонних будівель, які до них займав 18-й піхотний Вологодський полк (у складі 5-ї піхотної дивізії переведений на Волинь) [22, с. 131].

У червні 1896 р. полковник Дроздовський Г.І. вийшов у відставку з наданням звання генерал-майора. Командиром полку призначили полковника Карпова Костянтина Орестовича. Під його началом проведено реформування полку та переведення його із резервного складу в діючі війська. Відбулось це наступним чином. 1 січня 1898 р. за наказом воєнного відомства розпочалось комплектування двох нових армійських корпусів, для чого були створені чотири нові піхотні дивізії. На їх комплектування пішли 16 двобатальйонних резервних полки, які переформували у 4-х батальйонні. Потрапив під дію вищезгаданого наказу й 168-й резервний

піхотний Острозький полк – у січні 1898 р. в ньому були сформовані ще два батальйони, а сам полк переведений у діючі війська з наданням 167-го номеру [2, с. 209]. Так само, були реорганізовані й інші полки 42-ї резервної піхотної бригади, а сама бригада переформована у 42-гу піхотну дивізію. Місця дислокації частин майже не змінились: штаб дивізії (Київ), 165-й Луцький (Київ), 166-й Рівненський (Київ), 167-й Острозький (Чернігів) та 168-й Миргородський (Київ) полки [9, с. 232]. Додамо, що новостворена 42-та піхотна дивізія була підпорядкована 9-му армійському корпусу Київського військового округу.

У грудні 1899 р. полковник Карпов К.О. за хворобою вийшов у відставку з наданням звання генерал-майора. 30 грудня 1899 р. назначили нового командира полку – полковника Парчевського Павла Антоновича.

У листопаді 1901 р. полк залишила ще одна знакова для нього постать – був переведений до нового місця служіння в Казань полковий священник Євлампій Якиманський, який служив у полку ще з «острозького» його періоду. Свідченням про велику повагу до священника є наказ, виданий командиром 167-го піхотного Острозького полку у зв'язку з переведенням. Як зазначено в наказі, за десять років служби отця Євлампа особовий склад полку мав можливість переконатись «у видатних його здібностях як пастиря, ... в сердечній його доброті, чуйності, в постійній готовності допомогти нам добрим словом і молитвою». Спеціально відзначено, що на прощальний молебень до полкової церкви прибув увесь полк «в повному складі й без різниці віросповідань» [1, с. 102].

У лютому-березні 1903 р. відбулась зміна командирів полку – Парчевський П.А. був переведений начальником штабу військ Забайкальської області, а на його місце призначили полковника Гершельмана Германа Федоровича. У липні 1907 р. командиром полку став полковник Кадомський Дмитро Петрович.

Новий етап в історії Острозького полку настав у 1910 р., коли внаслідок чергових ротацій в Київському військовому окрузі, було вирішено усю 42-у дивізію зосередити в межах Київської губернії. Отже, 165-й Луцький, 166-й Рівненський та 168-й Миргородський так й залишились у Києві, а передислокація торкнулась лише 167-го піхотного Острозького полку, який із Чернігова перевели до Черкас. У черкаському гарнізоні він замінив 173-й Кам'янецький піхотний полк (його перевели до Курська) [5, с.375-379; 23, с.345-348].

Таким чином, восени 1910 р. 167-й піхотний Острозький полк прибув на квартирування до Черкас, де розмістився у міських казармах та став основним підрозділом місцевого гарнізону. У квітні 1913 р. командир полку Кадомський Д.П. отримав

звання генерал-майора й на початку жовтня був переведений до Новоград-Волинського на посаду командира 1-ї бригади 5-ї піхотної дивізії. З 15 жовтня 1913 р. командування полком прийняв полковник Беляков Олександр Васильович [21, с. 358].

На початку серпня 1914 р. мирну службу 167-го піхотного Острозького полку перервала Перша світова війна. У складі 42-ї піхотної дивізії полк відправився до діючої армії та увійшов до складу 3-ї Армії Південно-Західного фронту. Тут почалась нова, героїчна, сторінка історії полку, для якого це була перша участь у бойових діях. За період 1914-1918 рр. Острозький полк відзначився у багатьох боях, а особовий склад проявив чимало прикладів мужності (так, 18 осіб було нагороджено найвищими нагородами – орденом Св. Георгія та Георгіївською зброєю). Отже, тема участі 167-го піхотного Острозького полку у Першій світовій війні варта на окреме дослідження.

Таким чином, дослідження історії названого полку свідчить, що він був створений 19 травня 1877 р. у Києві як місцевий полк. У 1878 р., в результаті ліквідації полку, його 1-й батальйон перейменований у 41-й резервний піхотний батальйон та передислокований у Острог. Тут батальйон 1891 р. був перейменований в 168-й піхотний резервний Острозький полк та квартирував 17 років (1878-1895), що стало помітним явищем в історії Острога та острозької залоги останньої чверті XIX ст.

Додаток

Біографії командирів 167-го піхотного Острозького полку, які служили в Острозі у 1878-1895 рр.

Гюллинг Оскар Миколайович (рр. життя невід.). В офіцерській службі з 13.06.1848 р. Командир Київського місцевого полку (1877), 41-го резервного батальйону (1878-1880). *Звання:* полковник (6.04.1874). *Нагороди:* ордени Св. Анни 3 ст. (1863); Св. Станіслава 2 ст. (1871), Св. Володимира 4 ст. (1874) [16, с.653].

Романовський Микола Андрійович (рр. життя невід.). В офіцерській службі з 16.06.1859 р. Командир 41-го резервного батальйону (1881-1884). *Звання:* полковник (30.08.1877). *Нагороди:* ордени Св. Станіслава 2 ст. (1878); Св. Анни 2 ст. (1883) [17, с. 297].

Шипулинський Лев Йосипович (1835 – р. с. невід.). В офіцерській службі з 1857 р. Командир 41-го резервного батальйону (1884-1885). Брав участь в кавказькій кампанії 1853-1859 рр. та придушенні Польського повстання 1863-1864 рр. *Звання:* підполковник (6.05.1884). *Нагороди:* ордени Св.

Станіслава 3 ст. (1864); Св. Анни 3 ст. (1868); Св. Станіслава 2 ст. (1879); Св. Володимира 4 ст. (1882); Св. Анни 2 ст. (1886) [15, с. 157].

Славутицький Іван Петрович (13.01.1834-р. с. невід.). Вступив у службу з 13.05.1854. Брав участь в кавказькій війні 1853-1859 рр. та російсько-турецькій війні 1877-1878 рр. Командир роти (1875-1884), Чухломський повітовий військовий начальник (14.06. – 5.09.1884), командир 41-го резервного батальйону (6.10.1885 – 7.02.1888), командир 92-го резервного батальйону (07.02. – 22.11.1888), командир 47-го резервного батальйону (22.11.1888 – ?). *Звання:* підпоручик (24.07.1854), поручик (16.12.1857), штабс-капітан (8.02.1859), майор (16.01.1869), підполковник (22.02.1875), полковник (6.10.1885). *Нагороди:* ордени Св. Анни 4 ст. (1859); Св. Станіслава 3 ст. (1862); Св. Анни 3 ст. (1867); Св. Станіслава 2 ст. (1872); Св. Володимира 4 ст. (1879); Св. Анни 2 ст. (1880) [18, с. 464].

Томпофольський Дмитро Іванович (25.10.1834 – р. с. невід.). Вступив у службу з 10.07.1853. Брав участь в кавказькій війні 1853-1859 рр. Командир роти (1873-1888), командир 41-го резервного батальйону (20.02.1888 – 4.04.1890), командир 125-го піхотного Курського полку (1890 – ?). *Звання:* підпоручик (24.07.1854), поручик (27.05.1858), штабс-капітан (1.02.1860), капітан (7.12.1866), майор (12.02.1875), підполковник (20.10.1878), полковник (20.02.1888). *Нагороди:* ордени Св. Анни 3 ст. (1854); Св. Станіслава 3 ст. (1859); Св. Володимира 4 ст. (1872); Св. Анни 2 ст. (1883) [18, с. 589].

Айгустов Микола Олексійович (6.01.1841 – 10.01.1918). Народився в родині спадкових військових (дід та батько були генерал-майорами), закінчив Михайлівський Воронежський кадетський корпус. Вступив в службу юнкером (4.09.1858). Брав участь в російсько-турецькій війні 1877-78 рр., у китайському поході 1900-01 рр. (командував Новокиївським загоном та підпорядкованим йому Нікольським загоном). Проходив службу: в Нижегородському драгунському полку (1858-1866), в лейб-гвардії Преображенському полку (1866-1871), штаб-офіцер для особливих доручень при управлінні місцевих військ Іркутської і Єнісейської губерній (1871-1872), командир 4-го Східно-Сибірського лінійного батальйону (21.12.1872 – 15.07.1874), без посади (15.07.1874 – 7.06.1876), у відставці через хворобу (7.06.1876 – 2.11.1877), в 157-му піхотному Імеретинській полку (1877-1885), командир 14-го піхотного Олонецького полку (23.05.1885 – 8.06.1886), в запасі (8.06.1886 – 30.11.1887), в 125-му піхотному Курському полку (30.11.1887 – 1890), командир 41-го резервного

піхотного батальйону (4.04. – 30.07.1890), командир 42-го піхотного Якутського полку (30.07.1890 – 15.10.1895), командир 2-ї Східно-Сибірської лінійної бригади (15.10.1895 – 17.07.1900), у розпорядженні командувача військами Приамурського військового округу (1900-1903), Єнісейський губернатор (1903-1905). У 1905 р. через хворобу вийшов у відставку з присвоєнням звання генерал-лейтенанта. У 1918 р. розстріляний більшовиками. *Звання:* прапорщик (12.08.1862), поручик (18.05.1866), перейменованій в підпоручика гвардії (із старшинством від 12.02.1866), поручик гвардії (30.08.1867), штабс-капітан гвардії (20.04.1869), перейменованій в майори армії (14.01.1871), підполковник (1.10.1872), полковник (13.07.1879), генерал-майор (6.12.1895). *Нагороди:* ордени Св. Станіслава 2 ст. (1883); Св. Анни 2 ст. (1890); Св. Володимира 4 ст. (1895); Св. Володимира 3 ст. (1898), Золота шашка з написом «За хоробрість» (1901) [13, с. 605].

Редигер Микола Федорович (29.06.1848 – р. с. невід.). Народився в родині дворян Великого князівства Фінляндського, мав молодшого брата – державного та військового діяча, воєнного міністра 1905-1909 рр. Редигера Олександра Федоровича. Закінчив пажеський корпус, в службу вступив 7.09.1865 в лейб-гвардії Семеновський полк, брав участь в російсько-турецькій війні 1877-78 рр. У 1883-1890 рр. командував ротою. Подальша служба: командир 41-го резервного піхотного батальйону (25.08.1890-1.04.1891), командир 168-го піхотного резервного Острозького полку (1.04.1891–1.12.1892), командир 188-го піхотного Батуринаського полку (1.12.1892 – 4.02.1898), командир 47-го піхотного Українського полку (4.02.1898 – 4.04.1900), командир 2-ї бригади 3-ї піхотної дивізії (4.04.1900 – 23.07.1902), управляючий справами Головного військово-санітарного комітету (23.07.1902 – 1908). *Звання:* прапорщик (17.07.1865), підпоручика гвардії (17.04.1870), поручик (8.04.1873), штабс-капітан (30.08.1877), капітан (30.08.1883), полковник (30.08.1889), генерал-майор (4.04.1900), генерал-лейтенант (6.12.1906). *Нагороди:* ордени Св. Анни 3 ст. (1878); Св. Володимира 3 ст. (1893); Св. Станіслава 1 ст. (1903); Св. Анни 1 ст. (1906) [14, с. 258].

Дроздовський Гордій Іванович (3.01.1835 – 11.01.1908). Народився в родині дворян Полтавської губернії, закінчив Ніжинську гімназію. На службу вступив 2.10.1854 унтер-офіцером в резервний батальйон егерського Тарутинського полку, але з 25.03.1855 переведений в 46-й піхотний Дніпровський полк, з яким брав участь в Кримській війні 1853-56 рр. (зокрема, обороні Севастополя у 1855). Подальша служба: в 46-му піхотному Дніпровському полку (1855-1862), в Павловському

корпусному юнкерському училищі (1863), в 46-му піхотному Дніпровському полку (1863-1871), в Київському піхотному училищі (1871-1883), в 46-му піхотному Дніпровському полку (1883-1884), в 48-му піхотному Одеському полку (1884-1886), тимчасовий член Київського військово-окружного суду (1886-1890), командир 3-го Ковненського фортечного батальйону (7.01.1891 – 1.12.1892), командир 168-го піхотного резервного Острозького полку (1.12.1892 – 1896). У 1896 р. вийшов у відставку із присвоєнням звання генерал-майора. Мав сина – Михайла Гордійовича, генерал-майора, одного із організаторів і керівників Білого руху на Півдні Росії. Звання: прапорщик (4.03.1855), підпоручик (4.06.1859), поручик (4.06.1862), штабс-капітан (11.01.1868), капітан (20.01.1871), майор (31.05.1874), підполковник (15.05.1883), полковник (26.10.1890). Нагороди: ордені Св. Станіслава 3 ст. (1865), Св. Анни 3 ст. (1878), Св. Володимира 4 ст. (1881), Св. Станіслава 2 ст. (1882), Св. Анни 2 ст. (1887); медалі – срібна «За захисту Севастополя с 1854 по 1855 год», бронзова «В память Восточной (Крымской) войны 1853-1856 годов», срібна «В память 50-летия обороны Севастополя» [19, с. 657].

Література

1. Военное духовенство. – 1902. – №4. – С.102.
2. Гренадерские и пехотные полки. Изд. 2-е. Справочная книжка Императорского Главной квартиры / Под ред. В.К.Шенк. – СПб., 1909. – 230 с.;
3. Календарь Черниговской губернии на 1896 год. – Чернигов, 1895. – 540 с.
4. Квартирное расположение // Военная энциклопедия / Под ред. К. И. Величко и др. – СПб.: Типография Сытина, 1913. – Т. 12. – С. 480.
5. Общий список офицерским чинам Русской императорской армии / Сост. по 1 января 1910. – СПб, 1910. – 1123 с.
6. Памятная книжка Волынской губернии на 1886 год. – Житомир, 1885. – 351 с.
7. Памятная книжка Волынской губернии на 1895 год. – Житомир, 1895. – 474 с.
8. Памятная книжка Волынской губернии на 1896 год. – Житомир, 1896. – 475 с.
9. Памятная книжка Киевской губернии на 1899 год. – К., 1899. – 327 с.
10. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собрание второе. – Т. LII. – СПб., 1877. – № 57.622.
11. ПСЗРИ. – Собрание третье. – Т. XI. – СПб., 1891. – № 7.661.
12. Список генералам по старшинству / по 1 сентября 1894. – СПб., 1894. – 912 с.
13. Список генералам по старшинству / по 1 сентября 1904. – СПб., 1904. – 1384 с.
14. Список генералам по старшинству / по 1 сентября 1908. – СПб., 1908. – 631 с.
15. Список подполковникам по старшинству 1889. – СПб., 1889. – 402 с.
16. Список полковникам по старшинству / по 1 июня 1877. – СПб., 1877. – 855 с.
17. Список полковникам по старшинству / по 1 мая 1884. – СПб., 1884. – 761 с.
18. Список полковникам по старшинству / по 1 сентября 1890. – СПб., 1890. – 799 с.
19. Список полковникам по старшинству / по 1 мая 1892. – СПб., 1892. – 832 с.
20. Список полковникам по старшинству / по 1 июня 1899. – СПб., 1899. – 960 с.
21. Список полковникам по старшинству / по 1 марта 1914. – СПб., 1914. – 1439 с.
22. Стецок В. Гарнізон Чернігова наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / В. Стецок // Сіверянський літопис. – 2014. – № 1-3. – С. 130-136.
23. Цитович Г. Храмы армии и флота. Ист.-стат. описание. – Пятигорск, 1913. – 520 с.